

НАБЛЮДЕНИЯ НАД ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ ИМЕНА В „ИСТОРИЯ СЛАВЯВОбЪЛГАРСКА“

МАРИЯ ДЕЯНОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ildeyanov@yahoo.com

В езика на „История славянобългарска“ черковнославянската граматична опозиция между сложните и простите форми на прилагателните имена по семантичния признак *определеност* е напълно разрушена в позицията на противопоставяне – атрибутивната, поради силната експанзия на маркираната сложна форма. В позициите на предикативното определение на подлога и на допълнението тя също е налице. Установява се и силна противоположна новобългарска тенденция за употреба на простата форма в контексти, типични за сложната. Забелязват се резултатите от няколко процеса, съпътствали движението към аналитизъм през среднобългарския период: обща форма (винителна) след предлози; окончание *-ие* за мн.ч. с новобългарски рефлексии от старобългарските *ы* и *а*; обобщено окончание *-и* за мн.ч. при м., ж. и ср. род; редовна замяна на *-ий (-ий)* с *-и* в окончанията на прилагателните от м. род ед.ч; окончание за винителен падеж ж. род *-ою* вместо черковнославянското *-ю* – всички със значителна честота. В позицията на предикат експанзията на сложната форма е слаба, а в оригиналния Втори предговор липсва. Анализът потвърждава тезата на Л. Андрейчин, че под „горния пласт“ на черковнославянските форми прозира ясно новобългарската „основа“ на Паисиевото повествование.

Ключови думи: проста и сложна форма на прилагателни имена; опозиция по *определеност/неопределеност*; тенденции в употребата на прости и сложни форми; среднобългарски и новобългарски формални особености; Паисий Хилендарски

OBSERVATIONS ON THE ADJECTIVES IN *ISTORIYA* *SLAVYANOBOLGARSKAYA*

MARIA DEYANOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCE
ildeyanov@yahoo.com

The Church-Slavonic grammatical opposition of definiteness between the long and the short forms of adjectives is completely lost in the language of *Istoriya Slavyanobolgarskaya* in the locus of opposition – the attributive use – due to the expansion of the

marked long forms. The opposition is preserved in the subject complement and object complement positions. There is also a strong opposite Modern Bulgarian trend to use short-form adjectives in contexts typical of long-form adjectives. The results of several processes that accompanied the trend towards analytism in the Middle Bulgarian period are also observed: a generalised (accusative) form used after prepositions; a frequent plural ending *-ie* in the place of Old Bulgarian *ы* and *а*; a generalised plural masculine, feminine and neuter ending *-i*; a regular substitution of *-ый (-ий)* by *-и* in masculine singular adjectives; an accusative feminine ending *-ою* instead of the Church-Slavonic *-юю* – all of them prevailing significantly in terms of frequency. The expansion of the long form in the predicative position is rare and is virtually absent from the original Second Preface. The analysis confirms Lyubomir Andreychin's view that the Modern Bulgarian "foundations" of Paisius' language are clearly visible under the "top layer" of Church Slavonic forms.

Keywords: opposition of 'definiteness'; expansion of the Church-Slavonic long-form adjectives; an opposite Modern Bulgarian trend; features of Middle Bulgarian and Modern Bulgarian forms

*Посвещава се на 300-годишнината
от рождението на Паисий Хилендарски*

Убеждението на някои слависти, че Паисий Хилендарски е написал труда си на черковнославянския език – „структурен и нормативен вариант на старобългарския, обогатен с лексика и словообразуване на руска почва“ – и че новобългарските черти в „История славянобългарска“ са „елементи“ с второстепенно значение, се гради главно върху количествения превес на синтетичните граматични форми на имената. Това общо впечатление се потвърждава от почти двойно по-голямото количество на инфинитивните форми на глаголите в сравнение със синонимната *да*-конструкция. Но ето че анализът и изчисленията на Р. Цойнска в студията „Падежните форми в Паисиевата история“ (Цойнска/Тсоynska 1970) неоспоримо доказва, че синтетичният черковнославянски морфологичен строеж и новобългарската струя, която го руши, не само не са равностойни, а нещо повече: падежните форми са употребени съгласно черковнославянската граматика в по-малко от 35% от случаите и такъв език не може да се характеризира като синтетичен. По подобна причина количественото преобладаване на инфинитива над *да*-конструкцията и *да*-формата скриваше от погледа факта, че повечето от функциите му съответстват на функциите на последните запазени в диалектите негови форми. Тези резултати предизвикаха интерес към онова разнообразие от тенденции, което стои зад огромния брой черковнославянски форми на прилагателни в Историята, особено в изложението „Събрание историческое о народѣ болгарем“.

Според черковнославянската норма, представена в учебника от архим. А. Бончев, съобразен с авторитетния труд на М. Смотрички и с други автори, „Прилагателното име като определение на съществителното се явява с кратка и с пълна форма. Като сказуемно определение прилагателното се

явява само с кратка форма. Тази употреба на прилагателните в кратка и пълна форма е подобна на употребата им без член и с член в новобългарския език“ (Бончев/Bonchev 1995: 84). К. Мирчев също смята, че старобългарските (и праславянски) сложни (местоименни) форми са „близки до днешните членувани прилагателни“: те „са имали значение на определени форми“ (Мирчев/Mirchev 1958: 160). Примери от „Събрание историческое“: с определена форма: *(тривелии) повелель съзвати народъ болгарскїи*, 14v, 4–5 – българския; с неопределена форма: *краль батол поишель съ велика сила на цариградъ*. 12v, 15–16; *обрели толика земля красна и изобилна*. 11v, 1–2 – голяма, хубава и изобилна; с двете форми: *трівеліи же събраль народъ болгарски и въздвигаль воиска вълика*. 11v, 14–15r,1 – българския, голяма; *биль ... батол и страшенъ на окрстнаа кралевства*. 12v, 20–21 – в сказуемо и в определение: неопределена и определена (околните).

При субстантивираниите прилагателни се наблюдава противоречие между теорията и учебните текстове: в тях се среща не само предписаната сложна форма, но и простата (Бончев/Bonchev 1995: 91, 94). В Историята преобладава сложната, напр.: *(болгари) почитаютъ ихъ за архиереи и сугубо плащуютъ имъ должное*. 61v, 17–18; *а потомъ ... слагаль неблагодарнии*. 16v, 16–17 – благодарникът.

Грамматиката на А. Бончев не предлага указания относно обособените атрибутивни прилагателни, а в труда на проигумен К. Михайлов „Кратко описание на светата лавра Хилендар. 1814“ (Михайлов/Mihaylov 2019: 63 и др.) господства сложната форма. В Историята се срещат и двете, но честотата на простата е по-голяма: *неки баронъ петръ хїтръ въ коварстве преластиль воинство*. 41v, 3–4; *по немъ насталь крунъ изреденъ вблудушенъ благополученъ въ воистве (!)*. 19r, 11–12; *болгари испрво прости и неискусни в писанию оставили без паметъ ... такового стилника*. 53r, 7–9; но: *батол краль силни и храбри на бранехъ възель земля от нишкаа епархиа*. 11r, 15–16 – силният и храбрият (?).

Във връзка с епитетите в последния пример ще отбележим една почти постоянна отлика на съкратената сложна форма на *-и* за именителен падеж, м. род, ед.ч. у Паисий от черковнославянската пълна форма на *-иш (-иш)*. Нейните наченки К. Мирчев открива още в някои старобългарски паметници (Мариинско евангелие и др.; вж. и Харалампиев/Haralampiev 2001: 151). Честотата ѝ нараства в среднобългарските ръкописи – в Башишкото евангелие от XIII в. (Харалампиев/Haralampiev 2001: 107), Троянска притча (Харалампиев/Haralampiev 2001: 209), Проложно житие на св. Методий от 1330 г. (Иванов/Ivanov 1935: 289), в паметници, които Паисий е чел като извори за своята История – Сборна зографска грамота, Житие на Пимен Зографски и др. (Драгова/Dragova 1962). У Паисий архаичната и кодифицирана в черковнославянския форма с окончание *-ий* е много рядка, изместена от съкратената дори в епитети и титли в религиозен текст, например: *блажены цръ асѣнъ все свое имене ... истоци на ми-*

лостини нищимъ. 30v, 17–19; бгъ милосрди 7v, 17 и пр. В „Събрание историческое“ изброихме 234 съкратени форми в атрибутивна и предикативна позиция. На 20 страници, л. 22v – л. 32v се намират 33 такива словоформи. Около две трети от тях (28) съдържат суфикса *-ск-* – в названия на народности, чинове, титли, географски имена и пр.: *вукашин последни* (последният) *краль билъ болгарски и сръбски въ охридъ*. 40r, 13–14; *оделса въ монашески чинъ* 15v, 10–11; също – *вселенски, царски, трновски* и т.н. Могат да имат и неопределено значение, напр. в сказуемо. През Паисиевата История и езика на XIX в. традицията достига до съвременните следи в народния и в книжовния език от изместената сложна адекативна форма: *свети Кирил, Петър Велики, Черни връх, Бели Искър, драги приятелю* и др. А формата на *-ски* (м.р. ед.ч.) е единствена и по необходимост двузначна.

В историята на българския език сложните форми „загубват значението си доста рано. В среднобългарските паметници се наблюдава вече обърканата употреба“ на двете форми (Мирчев/Mirchev 1958: 160). Постепенното отстъпление на сложните прилагателни през XII–XIV в. се е предхождало от временен „превес“ над простите, смята К. Мирчев, щом у Йоан Екзарх анафоричните показателни местоимения са се прибавяли към сложни форми, за да възникнат новите членни форми (Мирчев/Mirchev 1958: 160–161). Процесът не е намерил добро отражение в писмените паметници (Харалампиев/Haralampiev 2001: 104). Но в Паисиевия работен автограф като че се виждат известни податки за някои моменти от бавното обръщане на течението в противоположна посока. При съчетание на прилагателни с родови местоимения като еднакви части на изречението се забелязва по-силно или по-слабо противодействие срещу черковнославянската експанзия на сложните форми, което Паисий може би е усетил, четейки среднобългарските си извори, но не се открива нито в текстовете у А. Бончев, нито в произведението на К. Михайлов. Наред с прости форми Паисий допуска и редки сложни форми до притежателни и обобщителни местоимения, но употребата им след показателни и други местоимения се редува с по-честа употреба на прости прилагателни. Няколко примера: *(Иванко) тако и сестру асѣнову прелащаль на скврное безаконие свое*. 31v, 10–14; *Тривелиа отгналь сва сила турскаа*. 15v, 2; *весь народ рускии и московски крстил се*. 58v, 15–16; но: *въ наши рукописни много книги ...* 51v, 9–10; *давали имъ царовѣ и кралеве своѣ царски дъщери*. 3v, 20–21; *сва сръбска слава нему приписали*. 37v, 10–11. Срв. при показателни местоимения: *престаль они гнѣвъ бжѣи*. 22r, 16–17; но: *близо за сто лета тако прешло ти деспоти сръбски*. 39v, 1–2; *погасили они проклети ереси*. 26v, 18–19; *ва то луто време погубили се они истории царски*. 5r, 22; *егда видели болгари таково безбожно дело ...* 42r 16–17; *та болгари и от ѱустиниана вазели данъ въ оно славно црство его*. 12v, 8–9.

В пренебрегването на определената сложна форма виждаме интуитивна тенденция да се избягва тавтологията на двойното изразяване на индивидуализацията (идентификацията), определеността. А за оправдание на

все пак допуснатите изключения бихме напомним някои по-експресивни изрази от съвременния художествен стил при инверсия на местоимението: *немилосърдната оназ, живот която ми е дала* (П. Яворов) или: *Милият тоя човек тъй силно е опечален, че даже не ме ругае* (Х. Сенкевич, Без догма, 114). Противоречива съчетаемост на определено прилагателно с неопределително местоимение може да се види рядко и у Паисий, напр. *въсталъ некои прости овчаръ* 34v, 19, но и тук е налице обратен избор на проста форма: *свѣргли от некол гора висока ѿакима патриарха*. 42v, 15–16.

Изглежда, че „обърканата употреба“ на две адекватни форми, която цари в среднобългарските паметници, а още повече – вторична – в История славянобългарска, се дължи на действието на две противоположни тенденции: недоосъщественото изместване на архаичната сложна форма от простата (и от новобългарското членуване) и все по-активната експанзия на сложната форма в позициите на простата в руския език и оттам в черковнославянския. Отец Паисий Хилендарски е писал под натиска на двете влияния: на езика на пристигащите от Русия богослужебни книги и на родния си език – в съвременната му устна форма, в писмения „прост език“ на предвъзрожденски книжовници и на среднобългарските ръкописи с прозираци в тях нови явления. В компилативния му велик труд „се борят“ два типа грешки спрямо черковнославянското правило за опозицията по определеност, в резултат от които тя се превръща в „слаба опозиция“ по синтактичния признак *предикативност*, носен от простата форма. Първо, определената форма навлиза в ремата на изказването – в контексти, които не дават основание да се подчертае известност, уникалност, предметяване на качеството, означено с прилагателното. Например: (*Калиманъ*) *съдалъ (!) монастиръ вънутрь трново вѣлики и красни*. 33r, 9; *воиска грческа и от различни народи откуповали*. 28r, 19–20; *цръ грчески ... възелъ много вѣнци и корон царскиа и камение многоценое*. 26v, 6–7; (*Доланъ*) *... билъ ... въ некоего великаго велмужа продатъ*. 26v, 21–22; *руси и москови имеютъ црство и свобода црковнаа*. 59r, 17–18.

В паметници от XIII–XV в. може да се види успоредна употреба на правилни прости и необосновани сложни форми в описания на обстановка или природна картина или в обръщение, напр. в Служба на св. Кирил (Иванов/Ivanov 1935: 297), Троянска притча (Иванов/Ivanov 1935: 249). Изобилие от сложни форми в ремата, в контекст, изискващ неопределена форма, намираме у проигумен К. Михайлов (Михайлов/Mihaylov 2019: 35, 36, 59, 61).

В употребата на сложните форми в Историята се забелязва отражението от една важна среднобългарска закономерност, представена от десетки примери – установяването на „обща форма след предлози“ – винителна (Мирчев/Mirchev 1958). Предлозите са: *в, заради, на, от, по, пред, прикраи, ради, с*. Примери: *въ некое копие или преводъ стари*. 47v, 16–17 (вместо местен падеж); *заради мирни договоръ и нови* 16v, 15–16; *въцарил се доланъ на болгари охридские*. 27v, 4–5; *едни падали от силенъ ветръ*. 7r,

13–14; в страну елбасанскую ... почиваютъ мощи его. 26r, 4–5; а други от слнце ... умирали (там); от порабожение грческое и римское. 11r, 10–11; чатить по латински ѡзикъ. 28v, 11–12; или се срамшиъ предъ мудри ... и славни на земли. 4v, 4–9; онъ разнелъ ихъ по доми чужди. 11v, 20; населили се прикрай бело море. 12v, 3; ради ереси новатианские. 26v, 15; имель монастырь урвичъ съ тверди градъ. 47v, 6–7; но се онъ самъ подписуе в превѣлгии златопечатни ѱоанъ асѣнъ калиманъ. 31v, 16–18. (Падежното окончание *-ие* е новобългарско отражение от старобългарски *ы* и *а* във винителен падеж мн.ч.)

Нашето предположение, че Паисий Хилендарски се стреми да използва черковнославянска сложна форма заради по-силна експресивност, с която да подчертае по-важни качества или обстоятелства, не се потвърди убедително от достатъчен брой примери. Ето някои вероятни случаи: *и било бранъ страшна воиска безчислена и грческа и болгарска*. 29r, 7–8; *въс-прималъ цимисхиа похвала победна*. 24r, 8–9; *не билъ други цръ болгарски подобенъ сему цару ... въ славу царскою*. 53v, 10–12; *от мощи его миро истекло целебно*. 35v, 5–6; *въсталъ въ та времена кралъ болгарски бата силни и ... страшнии гръкомъ*. 13v, 13–14;

В нашата сбирка повече от четиридесет изречения свидетелстват за силна съпротива на простите прилагателни, отдавна победили сложните в народните говори, срещу наплива им в черковнославянския език. Определителното значение се доказва обективно от членуваните съответствия в осъвременения превод от П. Динев в факсимилното издание на Историята (Факсимилно/Faksimilno 1998). Примери: *(бгъ) погуби први човеци на земли*. 7r, 4 – първите; *по некое време дунавски болгари отступили от православие*. 53v, 14–15 – дунавските; *и превѣлгии ѱографскѣ показуютъ предели и граници его до будимъ* 33r, 3–4 – зографските грамоти; *нѣкако нема нѣ у латински нѣ у гръчески лѣтописи за сръбие писано въ кое време крстили ихъ римлане*. 59r, 2–4; – латинските, гръцките; *много пута от силни римлане и от мудри грци данъ възимали*. 3v, 19–20 – силните, мъдрите; *тако навѣл на себѣ стефанъ ... гнѣвъ божи*. 37v, 16–18 – Божия гнявъ; *имели помощъ ... и от вукашина краля и охридскы болгары*. 47v, 3–4, охридските; *немашиъ никои прибитокъ от грчка мудростъ*. 4v, 17–18 – гръцката; *боле естъ болгарска простота и незлобие*. 4r, 20–21 – българската; *име му било монашеско теоктистъ*. 16r, 3–4 – монашеското име; *Сбраное въкратце колико били знаменити крали и цри*. 52r, 17 – знаменитите; *но се обрацаютъ на чужда политика*. 3v, 11 – чуждата (т.е. гръцката – М. Д.); *онъ узелъ нишка епархиа скопска охридска*. 52r, 19–20 – нишката; *први кралеве български не знаали закони царские*. 14v, 8–9 – първите; *тогда и црство болгарско конецъ възприело*. 48r, 7–8 – българското; *цръ крунъ и михаилъ узели от грци епархиа софиска филибелиска самоковска ...* 11v, 1–2, а по-долу: *тако и ва едренелиска страна онъ населилъ болгаровъ*. 11v, 7–8.

Противно на черковнославянското правило, с просто прилагателно се означава и субстантивация: *светославъ послалъ с хилади **пешии***. 42г, 6–7 – пешаци; *стоали о десною **праведны***. 22г, – 4 – праведните. Проста форма получава и новобългарско притежателно местоимение: *влачиши се на **нихе-нъ** обичаи*. 5v, 4 – техния.

Има места, в които Паисиевият езиков усет се проявява ярко, например: *она воиска **турска** на влахиа що ишла побили власи*. 45г, 19–20 – прилагателното означава единичен, напълно определен предмет, и то двойно определен – от показателно местоимение и от подчинено относително (определително) изречение – но се използва простата форма. Никакво излишество! (Подобно на еднократния член в „нашата удобна голяма кухненска маса“. А К. Михайлов от Пловдивско би написал непременно *турскаа*.)

В много случаи изборът на формата в атрибута е свързан с избора на словоред: простата форма стои пред определяемото, а сложната – при характерната за черковнославянски инверсия. Отношението проста/сложна форма при прав словоред е 88 : 65, а при инверсия – 78 : 101.

Накрая ще отбележим три важни формални отлики от черковнославянските норми в Паисиевия език. Първо, Паисий отхвърля формите на двойственото число, например: *два брата били **родни** вукичъ и драгичъ*. 49г, 4–5; *два цара **гречески** дали ему свои дачери*. 55v, 19; *ту били оба двора **царски***. 44v, 8; *два цара **римски***. 12v, 22. Второ, чрез българските фонетични отражения от старобългарските *ы* и *ѧ* Паисий заменя черковнославянското окончание *-ѡа* с окончание *-ие* за мн.ч. на сложни форми, заместващи форми на винителен, именителен, родителен, творителен и местен падеж. Честотата му е значителна – около 38 словоформи.¹ Срв. още: *сазвалъ патриархъ епископи и господи болгарские въ трново*. 27v, 17–18; *тако пристали много господи болгарские по асѡна цра*. 28v, 3–4. Трето, употребява редовно (с редки изключения) новобългарското обобщено окончание *-и* за прилагателни от трите граматични рода в мн.ч. вместо старобългарското и черковнославянското *-ии*, *-ѡа*, *-аа* или *-и*, *-ѡи*, *-а*. Например: *батол цръ и от турци, и от други царства **окръстни** данъ възималъ*. 13v, 1–2; *пратилъ болгаромъ **дари** многоѡбни*. 12v, 67; *много трудъ сътворихъ събирати от **различни** книги*. 3v, 2–3; *много **речи** подобни на болгарски **речи** беседатъ*. 8v, 18–19; *болгаре обтекли его въ некои **тесни** места*. 13v, 12–13; *тако и писмена **словенски** тогда приели*. 58v, 19–20; *житиа и **правила** за стыхъ ... **многи***. 5г, 14. Всичко това усилва новобългарското звучене на Историята.

Пристъпвайки към състоянието на прилагателните в предикативна и полупредикативна позиция, напомняме черковнославянската (за съжаление, съвсем лаконична) норма в граматиката на А. Бончев: „Като сказуемно определение прилагателното се явява само с проста форма“ (Бончев/Вончев 1995: 84). В „История славяновългарска“ това правило е спазено

в огромното мнозинство от случаите. Тук ще разграничим употребата на простите форми: **а)** като именен компонент на съставно именно сказуемо, **б)** като атрибутивно определение на субстантивен компонент в такова сказуемо, **в)** в тричленната конструкция от подлог или допълнение (пряко или косвено), глаголно сказуемо и предикативно определение, представено от прилагателно, към подлога или допълнението. Примери:

а) (болгари) ... били свирепи и диви, безстрашни и силни на бранъ, люти како лъвове. 9v, 19–20; болгари стали съмовластни и населили се пространно по тиа епархии. 10v, 3–4. Сказуеми без копула доказват силно влияние от руския език. Те се срещат в цитати, напр. по Бароний, с. 567: *болгари страшни въсему миру, малъ народъ но непобедимъ*. 10v, 3–4.

б) *Иванко билъ коварен и завистенъ человекъ*. 31r, 6–7; *сты Кирил ... билъ философ изреденъ и славенъ въ цариградъ* 57r, 12–13; *сталь охридски баронъ кралъ самовластенъ*. 35r, 14; *сты метода сталь воевода славнски или болгарски*. 57r, 6–7 (новобългарските прилагателни с наставка *-ски* са неутрални по признака определеност).

в) Предикативно определение на подлога: *въ страну елбасанскую нетлени и цѣли почиваютъ мощи его*. 26r, 4–5; *филипополь, маруль конечно пусти от то време стоать*. 32v, 4–5. Предикативно определение към пряко допълнение: *тебе постави оцъ нашъ издавна ва видинъ самовластна*. 45v, 10–12; *привели его жива ва болгарию*. 12r, 20; *привели его свезана*. 12r, 22; *некои свещеникъ грчки молилъ круна цра да би го пустилъ свободна*. 21r, 1–3; *имеалъ себе ... и прочи крали покорни*. 30v, 6–7; *огласили себе долана за цара болгарска*. 27r, 3.²

Експанзията на младите сложни форми към сферата на простите форми в развитието на руския книжовен език, много напреднала през XVIII в., се е отразила в практиката на духовниците, пишещи на (или превеждащи от) черковнославянски. Ярък пример за това е „Описание на света лавра Хилендар“ от К. Михайлов. В сравнение с него Отец Паисий, който „не е учил граматика“, е отстоявал много добре правата на простата форма – благодарение на това, че тя е победила в родния му език.

Представяме събрания материал от Историята според степента на близост между всяка от трите отбелязани по-горе синтактични позиции и чистото атрибутивната позиция на прилагателните.

а) Значителната близост на прилагателно в полупредикативна конструкция до атрибутивната му функция, вече добила голяма честота като форма с определено значение, допуска употреба на сложната форма при означаване на важен и постоянен признак, като титла, чин, важна за обществото роля и под. Например: *Нарекли го силни стефанъ и имеютъ его за свѣтаго*. 37v, наред с: *стефана нарицаю силна*. 38r, 1–2; *поставилъ цръ баѣзитъ марка наша малаго въ прилепъ* 39r, 10–11; *нарекли ихъ апостоли болгарские*. 57v, 15–16 – предикативно определение към пряко допълне-

ние. При успоредна употреба на двете форми можем да наблюдаваме градация, мотивирана емоционално: *мощи его и до нинѣ ѿбли и нетлений в дечане творатъ чудеса много*. 36v, 10 – предикативно определение на подлога.

б) Експресивност, подчертаваща изключителна величина на качеството, а при редуване с проста форма – и градация на качествата (вж. и в т. в по-долу), срещаме и в сложна форма като атрибутивно определение на субстантивен компонент на съставното именно сказуемо: (*тривѣлиа*)... *билъ благополученъ веледушенъ мударъ ... последи и сты и вѣлики оугодникъ божи*. 52v, 7–8; (*Доланъ*) *творилъ себѣ како е онъ ... от родѣ цркаа*. 27г, 1.

в) Честотата на сложната форма като самостоен именен компонент на съставно сказуемо е най-ниска. Но се среща и в текстовете в Граматиката на черковнославянския език успоредно с простата (Бончев/Bonchev 1995: 113). От „Събрание историческое“: *некои от русиани ... ругают се болгаромъ защо су прости и некнѣжнѣи*. 59v, 11–13; *били неколико цари болгарски прежде его неблагополучни и одолени от грци*. 19г, 14–16; *тежки народъ болгарски и непобедими въ бранехъ*. 10г, 5–7. В „Събрание историческое“ изброихме само 25 сложни форми срещу 191 прости, докато в неоригиналния първи предговор съотношението е 2 : 8, т.е. 1 : 4.

И една забележка относно прилагателните в обръщението. Според нормата на черковнославянския език то „стои в неопределена форма“ (Бончев/Bonchev 1995: 93), например: *долготерѣливе Спсе* (Бончев/Bonchev 1995: 116). Отец Паисий я спазва и когато обръщението се предхожда от лично местоимение за 2 лице: *от що се ти неразумне срамишь от свои родъ* 4г, 10; *ти безумне* 4г, 17. При обръщение в двузначната единствена форма със суфикс за м. род *-ски* значението се проявява като неопределено: *вънемлите вѣ читатели и слышатели, роде болгарски*. 3г, 10.

Наблюденията върху отношенията между сложните (местоименните) и простите (именните) форми на прилагателните в езика на „История славянобългарска“ дават основание за няколко общи извода. Поради честотата на определената форма в главните извори на Паисиевия компилативен труд (която в известна степен се допуска дори в Граматиката на А. Бончев чрез текстовете за упражнения), а оттам и в основната част на „История славянобългарска“ – „Събрание историческое о народѣ болгарстемъ“, семантичното противопоставяне по признака определеност е изчезнало в позицията на атрибутивното определение въпреки противодействието на обратната българска тенденция към употреба на неопределената проста форма и вместо нормативна сложна. Против черковнославянските сложни форми в немалко случаи са действали отраженията от среднобългарски процеси – фонетични и граматични; последните – свързани с развитието към анализъм в областта на имената (обща форма след предлози, окончание *-ие* в мн. число вместо *-ыа*, обобщаване на окончанието *-и* за трите

рода на мн. число, съкращаване на сложното окончание за м. род в именителен падеж *-ый (ий)* до *-ии*). В атрибутивна позиция сложната форма не може да се третира и като стилистично маркирана с експресивност поради конкуренцията с простата форма в аналогични контексти. В предикативна позиция инвазията на сложната форма е много по-слабо проявена, а в оригиналния Втори предговор не се среща. В откъси с публицистичен характер почти липсва. В „Историята“ като цяло може да се говори за „слаба опозиция“, т. е. с много случаи на неутрализация. Характерът ѝ е по-скоро само синтактичен, а маркиран член с признак *предикативност* е простата форма. В новобългарския диалект на автора тя е почти единствена. Например на л. 61v (*когда са узели ... турци болгариа ...*) има девет новобългарски прости форми вместо сложни черковнославянски в позиция на определение и две правилни – прости (и новобългарски, и черковнославянски) в съставно именно сказуемо: *-и* вместо *-ии*, *-а* вм. *-ою*, *-а* вм. *-ую* (два пъти), *-о* вм. *-аго* (два пъти) *-а* вм. *-ыа*. Паисиевото постоянно употребявано окончание за винителен падеж ж. род *-ою* вм. черковнославянското *-ую* е много стар среднобългарски вариант.

Нека ни бъде позволено да се отклоним от конкретната тема, като посочим два допълнителни новобългарски „елемента“ в езика на Историята – от глаголната система. Към преизказните минали времена, в които е издържано историческото повествование – минало свършено и минало предварително, много отдавна посочени от Л. Андрейчин (Андрейчин/Andreychin 1971), трябва да се прибавят още две форми – за перфект и за минало несвършено време. Те са образувани от глаголи от вторичен несвършен вид по новобългарското трето спрежение, тъй като контекстът насочва ясно към специфичното (главното) значение на имперфекта – неограничен процес или отношение в момент, минал спрямо момента на говоренето, а глаголната основа може да бъде не само сегашна, а и инфинитивна. Например: *Олга кнѣзина росїискаа ... свещеници греческїе имела*. 58v, 11–12; *имелъ себѣ кесари римские даници*. 30v, 6; *и мали народъ, но славно име имели*. 51r, 20 – срв. със сегашно време: *нарекли го силни стефанъ и имелтъ его за свѣтаго*. 37v, 3–4 (в инфинитива *имѣти* Паисий заменя *ѣ* със западнобългарско *е*). Подобно при *оусѣти*: *некои похищали црство болгарское от прости родъ но не успеалъ никои от нихъ ... и паки поставили от црски родъ*. 51r, 11–14 – заграбвали, поставяли; *не умели руси еще тогда никако читатї славянски*. 58v, 12–13 – не умеели (Факсимилно/Faksimilno 1998: 251).

Втората новобългарска особеност, свързана с балканските контакти на езика ни, е специфичният задължителен контактен словоред на сказуемото и южнославянския съюз *да*, който заедно с едно от значенията, изразявани и от формите на подчинително наклонение в гръцки, немски и други езици, придобива функцията на външна „приглаголна морфема“ (Gołąb 1954:

75–80; Sedláček 1970: 2, 59–68) в новата *аналитична форма за подчинително наклонение*, състояща се от модалната частица *да* и презенс или перфект от спрегнатия глагол. В Историята на Паисий тя съдържа перфект, а значението ѝ е дистанциране от предаваните от автора чужди твърдения (поради съмнение, несъгласие и под.). Сцеплението между *да* и личната форма на сказуемото е така силно, че в нашите примери е разкъсало контакта между спомагателния глагол и миналото причастие на перфекта: *В греческие истории писано како да су сами иширманъ и страшимиръ призвали турци въ болгария единъ на други ... но нѣстъ то истина.* 46v, 10–14; (*србие*) *изобразили его* (Стефанъ Неман – М. Д.) *на щампа и показуютъ како да естъ они места и народи покориль ... стеванъ.* 37v, 15–18. (Подчиненото изяснително изречение се въвежда от съюза *како* ‘че’.)

Новобългарските черти се промъкват и там, където правилността на черковнославянския е толкова последователна, че на места издава цитат, например на 27v – 30r от разказа за въстанието на братята Асен и Петър намираме шест окончания *-ие* за мн.ч. с български рефлексии на *ы* и *а*.

Свободата и силата, с която великият родолюбец предава трагедията на турското завоевание или оправдава българската простота и безписменост, без да се срамува от своето недостатъчно „учение“, доказва искреността на неговото признание: „Не бистъ мнѣ тцаниемъ за речи по грамата слагати и слова (= букви – М. Д.) намещати, но савакупити наедно сѣю исторїицу“. Тук трябва да виждаме най-верен израз на общата негова изстрадана концепция за мисията му и оттам – за езика на „историйцата“. И още: „Простимъ болгаромъ просто и написахъ“. Горещото му желание е да бъде разбран и последван! А новобългарската „основа“ – същността на този смесен език, прозира достатъчно ясно през „горния пласт“ на черковнославянския език. Тя се изявява не само в морфосинтаксиса на прилагателните имена, но и в четирите многовековни форми на минали глаголни времена и двете новобългарски глаголни наклонения, които придават българско звучене на великата Паисиева книга.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Примери вж. в пункта за общата форма след предлози.

² Вж. и 24v, 10; 38r, 1–2; 51v, 17–18; 57v, 3–4.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1971: *Андрейчин, Л.* Разказвателните наклонения в историческото повествование на Паисий Хилендарски и други възрожденци. – В: *Из историята на нашето езиково строителство*. София, Народна просвета.
- Бончев 1995: *Бончев, А.* Граматика на църковнославянския език. Речник на църковнославянския език. Велико Търново.

- Драгова 1962: *Драгова, Н.* Домашни извори за „История славянобългарска“. – В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха. Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от „История славянобългарска“ (1762–1962)*. София, Издателство на БАН, с. 285–343.
- Иванов 1935: *Иванов, Й.* Старобългарски разкази. София.
- История 2012: *Паисий Хилендарски.* История славянобългарска. Критическо издание с превод и коментар. Света гора Атон, Изд. Славянобългарска Света обител.
- Мирчев 1958: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София, Наука и изкуство.
- Михайлов 2019: *Михайлов, К.* Кратко описание на Светата лавра Хилендар. 1814. Стара Загора, Изд. ИВИС.
- Факсимилно 1998: *Паисий Хилендарски.* История славянобългарска. Зографска чернова. 1762. Факсимилно издание. София, Народна библиотека Св. св. Кирил и Методий, Univ. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Харалампиев 2001: *Харалампиев, И.* Историческа граматика на българския език. Велико Търново, Фабер.
- Цойнска 1970: *Цойнска, Р.* Падежните форми в Паисиевата история. – *Известия на Института за български език*. Т. XIX. София, Издателство на БАН, с. 569–578.
- Gołąb 1954: *Gołąb, Zb.* Funkcja syntaktyczna partykuły *da* w językach południowosłowiańskich (bulgarski, macedońskim i serbochorwackim). *Biulet. Polfckiego towarzystwa językoznawczego*. XIII, s. 67–92.
- Sedláček 1970: *Sedláček, J.* Srpskohrvatske potvrde o razvitku rečenice sa *DA* u južnoslovenskim jezicima. – *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIII, s. 2, 59–68.

REFERENCES

- Andreychin 1971: *Andreychin, L.* Razkazvatelnite nakloneniya v istoricheskoto povestvovanie na Paisiy Hilendarski i drugi vazrozhdentsi. – In: *Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo*. Sofia, Narodna prosveta.
- Bonchev 1995: *Bonchev, A.* Gramatika na tsarkovnoslavyanskiya ezik. Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik. Veliko Tarnovo.
- Dragova 1962: *Dragova, N.* Domashni izvori za “Istoriya slavyanobalgarska”. – In: *Paisiy Hilendarski i negovata epoha. Sbornik ot izsledvaniya po sluchay 200-godishninata ot “Istoriya slavyanobalgarska” (1762–1962)*. Sofia, Izdatelstvo na BAN, s. 285–343.
- Faksimilno 1998: *Paisiy Hilendarski.* Istoriya slavyanobalgarska. Zografaska chernova. 1762. Faksimilno izdanie. Sofia, Narodna biblioteka Sv. sv. Kiril i Metodiy, Univ. izd. “Sv. Kliment Ohridski”.
- Gołąb 1954: *Gołąb, Zb.* Funkcja syntaktyczna partykuły *da* w językach południowosłowiańskich (bulgarski, macedońskim i serbochorwackim). *Biulet. Polfckiego towarzystwa językoznawczego*. XIII, s. 67–92.
- Haralampiev 2001: *Haralampiev, I.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Veliko Tarnovo, Faber.

- Istoriya 2012: *Paisiy Hilendarski*. Istoriya slavyanobalgarska. Kritichesko izdanie s prevod i komentar. Sveta gora Aton, Izd. Slavyanobalgarska Sveta obitel.
- Ivanov 1935: *Ivanov, Y.* Starobalgarski razkazi. Sofia.
- Mirchev 1958: *Mirchev, K.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Mihaylov 2019: *Mihaylov, K.* Kratko opisanie na Svetata lavra Hilendar. 1814. Stara Zagora, Izd. IVIS.
- Sedláček 1970: *Sedláček, J.* Srpskohrvatske potvrde o razvitku rečenice sa *DA* u južnoslovenskim jezicima. – *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIII, s. 2, 59–68.
- Tsoynska 1970: *Tsoynska, R.* Padezhnite formi v Paisievata istoriya. – *Izvestia na Instituta za balgarski ezik*. T. XIX. Sofia, Izdatelstvo na BAN, s. 569–578.

✉ Доц. д-р Мария Деянова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assoc. Prof. Maria Deyanova, PhD

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

Публикувано: 30 декември 2022

Published: 30 December 2022